

“ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ,” “HANDES AMSORYA,”

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԻՔ

— ԽԷ. ՏԱՐԻ — 1933 —

Կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի ՄԵԽԻԹԱՐԻՏԵՆ ՄԻՇԱՐԵՆՈՒԹԵՆ ԿՈՂՄԵՆԷ Ի ՎԻԵՆԱՆ Աշխատակցութեամբ ազգային եւ օտար Քանապէսներու:

Որպէս զի անելի մատչելի դառնայ Ուսումնասիրութեան օտարալեզու արեւելագէտներուն, Խմբագրութիւնս շարունակաբար պիտի ներկայացնէ նաեւ կարեւոր քանասիրական յօդուածներուն համառոտ մէկ ամփոփումը, միջազգային որ եւ է լեզուաւ:

Բաժանորդագրիմն Է ամէն երկրի համար՝ 5 տոյար, կանխիկ:

Մեր հասցէն՝

REDACTION DE LA REVUE “HANDES AMSORYA,”

VIENNE (Autriche), VII., Mechitharistengasse 4.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ ԶԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՔ

ՄԱՍՆ Ա.—Գ.

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԵԽԻՔ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ 1895—1933

ՄԵԽԻՔԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

8°, էջը ԺԲ+296+ԺԲ+384+100:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑ

ԱՅՎԱՐԵՐԱԿԱՆ ԳԱՆՈՒՅՑ ՄԱՏԵԱՆՔ ԲՈՒՂՔ ՅԱՐԱՔԱՅ ԱՌ ԿՈՒՐԱՏՈՍ ԵՒ ԳԱՆՈՒՅՔ ԲԱԳԳԷՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԵԽԻՔ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ 1896

ՄԵԽԻՔԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

8°, էջը Թ+442:

MONATSSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

— XLVII. JAHRGANG — 1933 —

Herausgegeben und redigiert von der MECHITHARISTEN - KONGREGATION IN WIEN unter Mitwirkung zahlreicher Armenisten.

Um unseren nichtarmenischen P. 1. Abonnenten die Benützung unserer Zeitschrift zu erleichtern, werden wir fortlaufend von den wichtigen philologischen Abhandlungen ein kurzes Resumé in einer europäischen Sprache geben.

Preis dieses Jahrganges 5 Dollars.

Unsere Adresse:

†

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

Փետրուար 3ին, վաղ առաւօտեան, սրտի կաթուածով հանգեալ ի Տէր Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, հոյակապ եւ հանճարեղ հայ քանասէրը:

Յանձին Հ. Յ. Տաշեանի կորսնցուց Մխիթարեան Միաբանութիւնը իր սիրելի եւ արդիւնաւոր անդամներէն մին, Ազգը՝ իր մեծանուն եւ տաղանդաւոր զաւակը, Հայագիտութիւնը՝ իր ժրջան եւ քաղմամուտ վաստակաւորը:

Հ. Յ. Տաշեան հազուադէպ երեւոյթ մըն էր հայ հորիզոնին վրայ. ի բնէ քանքարաշատ, իւրացուցած եւրոպական միջավայրի մէջ գիտական հետազոտութեանց նորագոյն եղանակը, եւրոպական կաղապարի վրայ կերպածեւեց հայ քանասիրութիւնը:

Հ. Յ. Տաշեան ծնած է 1866, Հոկտեմբեր 25ին, Կարնոյ դաշտի վրայ, Արծաթի գիւղին մէջ, իբրեւ զաւակ Թաշճեան՝ Մելքոնի եւ Հոսիսիմէի (ծնեալ՝ Եսայեան): Յաւազանէ ընդունած է Փրանկիսկոս անունը:

Մանկութեան օրերը անցուցած է մասամբ գիւղական շրջանակի մէջ եւ մասամբ Կարին քաղաքը. հոս կը յաճախէ ծխական դպրոց: Ուշիմ՝ միտքը կ'իրացնէ շուտով գրագիտութեան առաջին տարերքը, եւ կը համբաւուի իբրեւ քաջագիր նամակագիր. նորատունկ հարսեր եւ տարեց մայրեր կը դիմէին նոր գրագէտին հիւսել տալու իրենց հեռաբնակ սիրելիներուն ուղղուած ողջունի եւ սիրոյ գրեր:

1878ին երբ յաղթական ռուս բանակը կը մտնէր Կարին, խանդավառութեամբ ընդառաջ կը վազէր փոքրիկ Փրանսուա, ողջունելու ազատարար բանակը: Բուլէին տպաւորութիւնը այնքան խոր կ'ըլլայ, որ յառաջացած տարիքին դեռ թարմ՝ կ'սպրէր այն իր յիշողութեան մէջ:

Մինչ աշխոյժ պատանին հասակին անելովը կը դիմէր դէպի լոյս, յանկարծ աչքի աղիտաբեր հիւանդութիւն մը կը խլէ իր տեսութենէն արեգական ճառագայթները: Ամիսներ գրկուած լոյսէն՝ կ'սպրի լուսատենչիկ պատանին հոգեկան մոայլ տառապանքներու մէջ: Ծնողաց ջերմհոսն իղծերը նուիրելու իրենց աղեաց զաւակը լոյսի Պարգեւատուին եւ բժիշկներու հոգատար խնամքը կը բանան վերստին պատանւոյն աչքերը լոյսին:

Համաձայն ծնողաց քարեպաշտ ուխտին կ'ուղարկուի Փրանսուա Վիեննական Մխիթարեանց վանքը: Տասներեքամեայ հասակին մէջ էր Փրանսուա, երբ կը թողոր ծնողական յարկը:

Հասնելով Կ. Պոլիս 1880 ամառը, ստիպմամբ պարագաներու կը հարկադրուի քանի մ'ամիս դադար առնել տեղոյն Վիեննական Մխիթարեան Վարժարանը: Հոն էր Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, հիւանդութեան անկողնոյ մէջ: Փոքրիկ Փրանսուա իր մեծագոյն հաճոյքը կը զգար իր պարապոյ ժամերը անցնել հիւանդին մահճին մօտ եւ

1 Համագոցեալը ի սկզբան կը ստորագրէր իւր մականունը ՅԱԿՈՒՍ ՏԱՇՃԵԱՆ (“Հանդէս Ամսօրեայ” 1887—1889 տարիներուն մէջ “Յ. Տ.”): Սկսեալ 1890էն նախընտրեց հայկական ծնւթ՝ ՏԱՇԵԱՆ, հիմ՝ առնելով տաշ-եմ՝ բային արմատը՝ իբրեւ քար-տաշ. իսկ լատինատառ գրչութեամբ՝ Dashian.

իր սիրական մասնագիտությունն եղաւ հայ հին գրականութեան պատմութիւնը իր զանազան ճիւղերով. իր ընդարձակ հմտութիւնը կը տարածուէր սակայն հայագիտական այլ մարզեր ալ, նոյն իսկ հայագիտութեան սահմանէն դուրս (տես վարը):

Շնորհիւ այս բազմակողմանի հմտութեան կարող էր կենդանու հարցերու մէջ դիրքաւ գտնել սկիզբը կարմիր թելին, ըմբռնել տուեալ խնդրոյն էութիւնը եւ յարաբերական աղերսը: Չէր սիրեր թեթեւօրէն մերժենալ գիտական վէճերուն եւ ոչ ալ յախուոն վճիռ կտրել: Կը քննէր, կ'ուսումնասիրէր նիւթը իր մանրամասն կէտերու մէջ, մատնանշելով պատճառները, աղբիւրները, որոնց վրայ յեցած կու տար վէճին պատշաճ լուծումը:

Արագ էր իր աշխատանքներուն մէջ, օժտուած քանասերի յատուկ համբերատար, անխոնջ եւ բարեխիղճ աշխատասիրութեամբ: Իր մտածմունքները կ'արտայայտէր յորինուածական կարգով, պարզ, մեկին: Յատաջ քան արտայայտուիլը երկար ժամեր եւ օրեր կը յամէր նիւթին շուրջը, կ'ուսումնասիրէր նիւթը բազմակողմանի զննութեամբ, կը համադրէր աղբիւրները եւ ապա մէկ զրոյով կը գրէր, կ'աւարտէր ուսումնասիրութիւնը. չէր գիտեր կրկին կամ աւելի անգամներ խմբագրել սեւագրութիւնը, եւ ոչ ալ միանգամ տպարան յանձնուած աշխատութիւն մը փոփոխել, վերամշակել:

Կը սիրէր հեղինակել, բայց մօտ էր իր սրտին նաեւ թարգմանել օգտակար աշխատութիւններ օտար լեզուներէ: Իր հմտութիւնը կը ճատագայթէ ոչ նուազ լոյսով նաեւ իր թարգմանութիւններու մէջ. կարող էր հասու ըլլալ հեղինակի խորհուրդներուն եւ հայացնել զանոնք իբրեւ իր սեպհական հեղինակութիւնը:

1900 ին երբ հրատարակ հանեց Ն. Մատի ուսերէն աշխատութեան՝ Վարդանայ Առակաց ժողովածոյքին համառօտ ամփոփումը, կը շնորհաւորէր հայերէնագէտ Մատ յաջողութիւնը Ն. Տաշեանին, որ կրցած էր իր միտքը արտայայտել աւելի պարզ եւ յստակ, քան որ թերեւս յաջողած էր ինքը ուսերէնի մէջ:

Ն. Տաշեանի գրական գործունէութիւնը բարգաւաճեցաւ մասնաւորապէս «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի էջերու մէջ, ուր աշխատեցաւ թէ իբրեւ խմբագրապետ եւ թէ աշխատակից. եւ մնաց հաւատարիմ՝ գործիչ մինչեւ իր կեանքին վերջին ժամերը: Իր աշխատութիւններուն մեծագոյն մասը երեւցած էր նախ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ եւ ապա լոյս տեսած առանձին հատորներով: Աշխատակցած է նաեւ WZKM եւ Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft թերթերուն:

Հմտութիւնը զոր երեւան կը բերէր Տաշեան իւր աշխատութիւններուն մէջ, կը գրաւէր ամէնուն ուշադրութիւնը. ազգային եւ օտար գիտուններ կը վկայէին միաբերան հանճարին բարձրութիւնը, աշխատածուի յորինուածական կարգը եւ յայտնուած միտքերու գիտնականութիւնը: Ինչպէս մագնսէ կը ձգուէին անոնք առ ոտս միւրիւրեան գիտունին եւ կը բաղձային աշակերտիլ անոր, խօսակից եւ թղթակից ըլլալ անոր հետ:

Համբաւով յայտնի ուսուցչապետներ, լեզուագէտներ, գիտուններ, ինչպէս Սոֆուս Բուզգէ, Շուխարդտ, Բիկէլ, Փ. Միւլլէր, Կարստ, Կոնիքիլ, Կարիէր, Ստրէիգովսկի, Մէյէ, Փէտտեր, Վէբէր, Գ. Տէր-Մկրտչեան, Մեսրոպ եպ. Տէր-Մովսիսեան, Բարկէն Կաթողիկոս եւն եւն, Կայցեղէին, կը թղթակցէին, կարծիք կը փոխանակէին... Ա. Մէյէ, որ ժամանակ մը պարսպած էր Ն. Տաշեանի քով, պարծանքով իր հայերէնի ուսուցիչը կը կոչէ զՏաշեան:

Նկարագրական է դէպք մը, զոր կ'ուզեմ՝ յիշատակել հոս. 1894 ին Բերլին կը

գտնուէր Ն. Տաշեան եւ հրատարակիչ կը փնտռէր իր մէկ գերմաներէն աշխատութեան համար, նուիրուած «Վարդապետութիւն Առաքելոց», անկանոնական մատենին: Բարեկամներու խորհրդով կը դնէ զայն Համալսարանի վարչի՝ ուսուցչապետ Harnackի քննութեան տակ, խնդրելով որ եթէ յարմար նկատէ՝ հրատարակէ Texte und Untersuchungen կոչուած շարքին մէջ, որ լոյս կը տեսնէր Harnackի ձեռնարկութեամբ: Կը քննէ, կ'ուսումնասիրէ ուսուցչապետը իրեն ներկայացուած աշխատութիւնը. հանճարեղ եւ բազմամիտ միտքը, որ շարադրած էր զայն, չի վրիպիր Harnackի ուշադրութենէն. Տաշեան երեւան կը բերէր այդ աշխատութեան մէջ իր անբաւ ծանօթութիւնը արեւելեան լեզուաց եւ հնագոյն քրիստոնէական եկեղեցոյ գրականութեան: Կ'այցելէ Տաշեան երկրորդ անգամ Harnackի քով, ծանօթանալու ուսուցչապետի քննութեանց արդիւնքին: Harnack ուրախութեամբ պատրաստ կ'ընծայէր ինքզինքը պատուոյ տեղ շնորհելու աշխատութեան ՄՍ-ի մէջ, եթէ զիջի հեղինակը իր գրութեան Բ. Մասը՝ հայերէն, արաբերէն եւ եթովպացերէն բնագիրներու բաժինը յապաւել կամ ուրիշ տեղ հրատարակել, պատճառելով թէ իր տպարանը չունի յիշեալ լեզուներու համար կարելոր գրերը: Գործին կիսակատար հրատարակութիւնը հաճելի չ'երեւար հեղինակին: Խօսակցութիւնը կը դառնայ ուրիշ քանասիրական հարցերու շուրջը. երիտասարդ միւրիւրեանի անկաւոր պատասխանները, ծովածաւալ հմտութիւնը արեւելեան իրաց, լեզուագիտական պաշարը եւն ապշութեան մէջ կը ձգեն աշխարհահամբաւ գերման գիտնականը: Կը բաժնուին անոնք սիրով իրարմէ: Յաջորդօրը Harnack կը գումարէ համալսարանական ուսուցչապետներու ժողովը, կը պատմէ անոնց իւր տպաւորութիւններու մասին, զոր ստացած էր Ն. Տաշեանի հետ խօսակցութենէն եւ կ'առաջարկէ կարգել հայ գիտնականը Համալսարանի Արեւելեան բաժնի մատենադարանապետ եւ Արեւելեան լեզուներու եւ մատենագրութեան դասախօս: Առաջարկը միաձայն հաւանութեամբ կ'ընդունուի ժողովէն եւ արդիւնքը կը դրուի Ն. Տաշեանի առջեւ: Բնականաբար անձամբ չէր կարող Տաշեան յայտնել իր հաւանութիւնը. կը խնդրէ առաջարկը ներկայացնել Վիեննա՝ Գեր. Արսէն Այտրնեան արքայօր: Այտրնեան կը մերժէ Համալսարանական ժողովին խնդիրը, յայտարարելով, որ Միաբանութիւնը պէտք ունի Տաշեանի:

Անշուշտ, եթէ յանձն առնէր Տաշեան իրեն առաջարկուած պատուաւոր պաշտօնները, պիտի գիտնար ըստ արժանւոյն փայլեցնել իւր հանճարը Գերմանիոյ մայրաքաղաքին մէջ: Բայց պիտի գրկուէր հայ գրականութիւնը այն մեծարժէք երկերէն, զոր արտադրեց Տաշեան 1894էն վերջը:

Կլիաւորներուն վրայ միայն խօսելով պիտի յիշեմ՝.

Յոռցակ հայերէն ձեռագրաց Միջիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա: Այս «նոյակապ կոթողական կերտուածքը», որ երեւան կը բերէ հեղինակին «գործելու հագուագիտ ոյժը» եւ «մեծագոյն գիտնականի մը հմտութիւնը», ինչպէս կ'արտայայտուէր ուսուցչապետ Պ. Փէտտեր, իւր ընդարձակաձաւալ էջերու մէջ կ'ամփոփէ յորինուածական ոճով, համատարած հմտութեամբ եւ յոգնաշան աշխատասիրութեամբ կատարուած նկարագրութիւնը Միւրիւրեան Մատենադարանի 573 ձեռագիրներու, ուր կը ներկայացուին ձեռագրաց աշխարհէն թաքուն նիւթեր, որոնք կը հային հայ քաղաղաքակրթութեան, պատմութեան եւ առ հասարակ հայ կեանքին: Իսկ մատենագրական դիտողութիւններն եւ մատենագիտական տեղեկութիւնները, որոնք կցուած են հին բնագիրներուն եւ յատուկ անուանց ցանկին, կը մատուցանեն մասնագէտ

հետաքրքրություններուն հաւատարիմ ուղեցոյց մը մատենագրական ծառայիտ եւ մութ անտառին մէջ: Յուցակագրութեան եղանակը, որուն հետեւած է հեղինակը աշխատութեանս մէջ, ստացած է հայ բանասիրական աշխարհին մէջ Տաշեան ու յորջորջումը: Այս մեծածաւալ աշխատութիւնը, որուն ձեռնարկած էր Տաշեան 1894ին, որոշուած էր նուիրել, ձօնել Գեր. Արսէն Այտրնեան Աքքաօր՝ առթիւ անոր Բահանայական 50ամեայ յոբելեանին, որ պիտի տօնուէր 1895 Նոյեմբերին: Ստիպուած էր Տաշեան օր ու գիշեր նուիրուիլ ցուցակագրութեան. մէկ կողմէն կը ցուցակագրէր եւ միւս կողմէն կը հսկէր սրբագրութեան վրայ: Էական մասով պատրաստ էր գործը մաքուր տպագրութեամբ նշանակեալ ժամին: Բայց ծանր նստաւ հեղինակին համար: Ինչպէս կը պատմեն ժամանակակիցները, ուրած էին աշխատութենէն գրչակալ մատերը եւ սակայն լաթեր պատատած մատներուն կը մղէր Տաշեան աշխատութիւնը յաւարտ:

Հագիւ հանգստացած շարաշար յոգնութենէն, կը յանձնուի բազմաշխատ հեղինակին նոր գործ մը՝ հրատարակ հանել Հ. Յ. Գաթրընեանի աշխատութիւնը Սրբազան պատարասագամատոցը Հայոց: Իբր 20 տարի յառաջ գրուած գործ մը պէտք ունէր վերաքննութեան, լրացումներու եւ նոր բանասիրական պահանջներու համաձայն ձեւաւորման: Կիսով աւելի ընդարձակած հանեց զայն հրատարակ: Գործին աշխատածել, հրատարակչին անչափ ծանօթութիւնը կը հիացնեն զմեզ:

Երկու տարի ետքը յանձնուեցաւ Հ. Տաշեանի՝ երկար տարիներէ ի վեր անտիպ մնացած ուրիշ կարեւոր աշխատութիւն մը՝ Հ. Բերովբէ Սպենեանի Ռառաւմն հայերէն դասակարգ շեղուի: Ժրագրուած էր հրատարակ հանել զայն 1901, Սեպտեմբերին, Միխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամակին: Իր սրտին մօտ էր գործը. բայց տեսաւ շուտով, թէ աշխատութիւնը, որ գրուած էր իբր 30 տարի յառաջ, պէտք ունի հիմնովին կերպարանափոխուելու: Եւ որովհետեւ սովոր չէր ինքը պատմական-լեզուական հարցերուն մօտենալ թեթեւօրէն, միտեցաւ նախագրեան շրջանի բազմակնճիտ հարցերու մէջ: Ծեղած էր Տաշեան իրեն առաջարկուած ծրագրէն: Մեծադիր 724 էջեր դուրս տուաւ մամուլը, ուր Հ. Տաշեան կը դեգերէր դեռ Հայ Ազգի եւ Հայերէն լեզուի ծագման շուրջը յուզուած նախնական հարցերու մէջ: Անուրանալի է հեղինակին բազմակողմանի հմտութիւնը, զոր երեւան կը բերէր այս աշխատութեան մէջ. կը ճառէր — այս անգամ՝ դասական հայերէնով — բազմազան կարծիքներու մասին, կը քննէր անոնց պատճառաբանութիւնները, կը հերքէր անընդունելի կէտերը, կը մատնանշէր ընդունելիները: Կապչեցնէ զմարդ հեղինակին ընթերցասիրութիւնը, որով ծանօթացած է մատենագիտական բազմադիմի աղբիւրներու, զորոնք կը թուէ միտ մի իւրաքանչիւր հատուածին կից: 1909ին, երբ մեկնեցաւ բազմավաստակ հեղինակը Կ. Պոլիս գործով եւ հանգստանալու նպատակով, ընդհատեցաւ աշխատութիւնը: Վերադարձին մտադիր էր շարունակել սկսուած գործը, երբ վրայ հասաւ համաշխարհական պատերազմը. 1915ի դեպքերը ցնցեցին զինքը հոգեպէս եւ շունեցաւ ոգեւորութիւնը միեւրու միւսանգամ՝ ծանր աշխատութեանցս մէջ: 1920ին լոյս տեսան տպագիր մասերը իբրեւ Ա—Դ. պրակ: Հեղինակին անտիպ մնացած ձեռագիրներու մէջ երեւան եկան հատուածներ, որոնք կը վերաբերին գրուածքիս: Յուսանք թէ հնարար կ'ըլլայ մէկ օր հրատարակել այս մասերը իբրեւ Ե. եւ վերջին պրակ Ա. հատորին: Հեղինակը 1931ին սկսաւ իբրեւ լրացուցիչ յաւելուած այս աշխատութեան հրատարակել «Հաթեր եւ Ռարտեանք», որ շուտով լոյս պիտի տեսնէ առանձին հատորով:

Առանձին ուշադրութիւն կը հրատարակէ իր վրայ միւս աշխատութիւններէն այն

փոքրիկ ուսումնասիրութիւնը, որ նորատունկ ծառին անդրանիկ երեխայիքն է. նուիրուած է այն Ազգաթանգեղեայ մատենին, ուր երիտասարդ հեղինակը հասուն խորհրդով, հարցին կատարեալ ծանօթութեամբ կ'ուսումնասիրէ ասորի եւ յոյն բնագիր-հատակոտորներու աղերսը հայ օրինակին հետ, Ազգաթանգեղոսի, Կորեան եւ Փաստոսի փոխադարձ յարաբերութիւնները, ի վերջոյ կը վերլուծէ Ազգաթանգեղեայ քաղաքական-պատմական բովանդակութիւնը համեմատութեամբ արտաքին աղբիւրներու: Տաշեանի եզրակացութիւնները դեռ այսօր ի գօրութեան են եւ կը կրեն առաջնութեան պատիւը:

Պիտի յիշեմ՝ հոս նաեւ «Վարդապետութիւն Առաքելոց», անխառնակ մատենին քննութիւնը, ուր հայկական Կանոնագրքի հիմնական մէկ մասը կը հետազօտուի, համեմատութեան առնելով յոյն, ասորի, արաբ եւ եթովպական բնագիրներ եւ յարակից աղբիւրներ: Որովհետեւ ուսումնասիրութիւնը նաեւ երոպական լայն շրջաններուն համար հետաքրքրական էր, հեղինակը խմբագրած էր զայն նախ գերմաներէն լեզուով, յառաջ երբեք հայկական, արաբական եւ եթովպական բնագիրներու: 1894ին առաջարկած էր զայն Harnackին հրատարակել Texte und Untersuchungen շարքին մէջ. որովհետեւ գերման ուսուցչապետը միայն առաջին՝ հետազօտական մասը յանձն առած էր ընդունիլ իւր շարքին մէջ՝ հրատարած էր հեղինակը հրատարակութենէն եւ առ հասարակ գերմաներէն լեզուով նոր աշխատանքներ ձեռնարկել:

Արեւելեան լեզուաց հմտութիւնն եւ բանասիրական աշխատութեանց իւր պատրաստութիւնը ցուցուցած էր Եւրոպայի ուրիշ գործով ալ՝ Սեկունդուս Լուսկեաց փիլիսոփայի նուիրած գեղեցիկ աշխատութեամբ, որ լոյս տեսած էր Վիեննայի Գիտութեանց Ակադեմիայի Յիշատակագիրներու մէջ (հայերէն խմբագրութիւնը տուաւ ասպա Մատենագրական մանր ուսումնասիրութեանց շարքին Ա. 6):

Այս աշխատութիւններու կից պատիւ պիտի բերէր Տաշեանի անուան ուրիշ եռամասնեայ մեծ աշխատութիւն մը՝ պատմական-աշխարհագրական մարզէն:

1911ին Սանասարեան Վարժարանի Կարնէն Սեքաստիա փոխադրութեան հարցը կար: Սանասարեանի Կտակի համաձայն Վարժարանը գոյութիւն կրնար ունենալ միայն «հին Հայաստանի սահմաններում»: Կարելի էր Սեքաստիա այդ սահմաններու մէջ նկատել: Այս հարցի լուծման համար Կ. Պոլսոյ պատրիարքը՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Արշարունի 12 Յունուար 1911 թուակիր գրութեամբ կը դիմէր Հ. Տաշեանի հեղինակաւոր կարծեաց: Այս միջոցին Հ. Տաշեան դեռ Կարին կը դեգերէր: Վերադարձին գտաւ պատրիարքական նամակը եւ ժամանակ մը յետոյ դուրս իր պատասխանը Պատրիարքի առաջ: Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մըն էր այն հարցին, Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը. Փոքր-Հայք եւ Կողովան (Սեքաստիա) խորագրով: «Բանասիրութեան տեսակէտով՝ պարզ երեւցած ինդիքս, կը գրէր Հ. Տաշեան, շատ ալ պարզ չէ: Սեքաստիա հին Հայաստանի անմիջական սահմանակիցը չէր. կար միջանկեալ «Փոքր»-Հայք մը, որուն հետ յետոյ ձուլուեցաւ վարչակազմ: Խնդիրն է ուրեմն ի՞նչ աղերս ունին «Փոքր Հայք» բուն հին-Հայաստանի հետ, եւ ի՞նչ աղերս Կողովանէն (Սեքաստիա հոռմեական հիմնարկութիւն մըն է) Փոքր Հայոց հետ: Եւ ի՞նչ են առ հասարակ այն «Փոքր Հայք»: Այս տողերու մէջ կը տեսնենք արդէն աշխատութեան ծրագիրը եւ հեղինակին ձգտումը: Եզրակացութիւնն էր թէ Սեքաստիա երբեք «հին Հայաստանի սահմաններում» չէ գտնուած: Երկար կը ծանրանայ Մեծ Հայոց յնթացս դարերու՝ այլ եւ այլ տիրապետուեց տակ կրած քաղա-

քական բաժանումներու, Փոքր-Հայոց եւ Կողովնէի ազգագրութեան եւ Մեծ Հայաստանի հետ ունեցած աղերսին եւ առ հասարակ թէ երբ եւ ինչպէս հաստատուեցան այս աշխարհներու մէջ հայ գաղթավայրեր եւն: Աւելի քան 400 ընդարձակ էջեր կը գրաւէ աշխատութիւնս:

Գործը գրուած էր Կ. Պոլիս, հեռու ճոխ մատենադարաններէ, յատկապէս օտարալեզու հին քննադիրներէ: 1912ին երբ վերադարձած էր Վիեննա, կը խորհէր լրացնել պակասները եւ հրատարակութեան տալ: Դեռ չէր ձեռնարկած աշխատութիւններուն, երբ յանկարծ յանձնուեցաւ իրեն, որ թեթեւ խմբագրութեամբ մը հրատարակ հանէ Հ. Մ. Հաճեանի «Տայոց աշխարհի Խոտորչրոյ գաւառաքարքառի Բերականութիւնն եւ Բառարանը: Այս դրդապատճառ եղաւ իրեն ուսումնասիրելու Տայոց աշխարհը, ուր անձամբ շրջած էր 1911—1912ին: Ճանապարհը հանեց զինքը սահմանակից Խաղտեաց աշխարհը. որ ծանօթ էր իրեն արդէն: Բախտին շնորհակալ կարող ենք միայն ըլլալ, որ ընծայեց առիթ Հ. Տաշեանին այսպիսի «մուծ» աշխարհներու տեղագրական-պատմական ուսումնասիրութիւնը գրելու: Թէպէտ անաւարտ մնացած են այս մասերը, բայց ամբարձ է անոնց մէջ պատմաբան եւ աշխարհագետ հեղինակը շտեմարան մը լոյսի, որ կը ցրուէ, կը փարատէ այս լեռնաշխարհի խորածորերէն մտախուղը եւ կը լուսաւորէ մեր ճանապարհը Տայոց աշխարհէն մինչեւ Սեբաստիա: Կը յուսամ թէ շուտով ուրախութիւնը պիտի ունենայ քանասիրական աշխարհը կարգաւ Տաշեանի այս օգտաշատ աշխատութիւնները: Համանօտ քաղուածք մըն է սակէ՛ «Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարիս», (1921): Այս աշխատութեանց ձեռք գարկած էր 1914ին եւ մեծ թափով կը մղէր գործը յառաջ. 1915ի դէպքերը խանգարեցին իր տրամադրութիւնը. կաղաց աշխատութիւնը. քիչ յետոյ ձեռնարկեց Տարագրութեան պատմութեանը: Իր կարգին Տարագրութեան պատմութիւնն ալ, որ կը զբաղէր 1915ի հայկական տեղահանութեամբ, մնաց անաւարտ. հեղինակին մնացորդներուն մէջ երեւան ելան աշխատութեանս ձեռագիր մասերը, որոնք կը կազմեն գործին վերջաւորութիւնը:

Չենք կրնար առանց յիշատակութեան թողուլ հեղինակին ուրիշ մէկ դրամագիտական-պատմական աշխատութիւնը, Արշակունի դրամներ հանդերձ համանօտ պատմութեամբ պարթեւ թագաւորներու. որուն Բ. մասը պիտի կազմէր Նախարչակունիք եւ հնագոյն Արշակունիք եւ իրենց ծանօթ դրամները. դժբախտաբար այս Բ. մասին ներածութիւնն կամ Աղբիւրներու քննութիւնը միայն լոյս տեսաւ: Շատ ցաւալի է այս ընդհատութիւնը. որովհետեւ ունէր Հ. Տաշեան խնդրոյս մասին իր սեպհական տետրութիւնը, եւ կարելոր նիւթերը առձեռնպատրաստ կեցած էին իր տրամադրութեան տակ, հաւաքուած երկար տարիներու խուզարկութեամբ:

Յիշենք ի վերջոյ թէ Տաշեան ունէր խոր ծանօթութիւն քիմիական գիտութեան: Նպաստեց իրեն այս ծանօթութիւնը հմտօրէն հայացնելու Փ. Օսկարի Երկրաբանութիւնն եւ գրելու իր Բառարանական դիտողութիւններ հայերէն գիտական շեգուի մասին (1926): Մնացորդներու շարքին երեւան եկաւ անտիպ աշխատութիւն մ'ալ Գունարտաստութիւն (1910), զոր հեղինակած է Կ. Պոլիս ի խնդրոյ Յովսէփ Տողբամանեան լուսանկարչի: Տաշեան իբրեւ սիրող-լուսանկարիչ պարապած էր ժամանակ մը լուսանկարչութեամբ եւ ուսումնասիրած արուեստին գաղտնիքը: Թոյլ տրուի ինձ այստեղ գրի յանձնել ինչ որ հաղորդած էր ինձ բերանացի, 1927ին Երեւան, Համարանի վարիչ Տօնեան քիմիագետ Դկտ. Պողոսեանի նամակէն, գրուած Բերկինէն.

«Մասնաւորապէս Հ. Տաշեանի հետ տեսնուելու նպատակով մեկնեցայ Վիեննա. տեսայ պատկառելի ծերունին. մեր խօսակցութիւնը կը դառնար քիմիական-գիտական բառերը հայացնելու շուրջը: Քիմիայի ուսուցչապետս կը զգայի ինք զինքս աշակերտ մեծ ուսուցչի ոտքը. կը ճտէր Հ. Տաշեան քիմիայի մասին, քիմիական բառերու իմաստին եւ կազմութեան մասին, ինչպէս մասնագետ. սպաշած էի անոր անսահման հմտութեան եւ լատին, յոյն եւ հայերէն լեզուներու գաղտնիքներու անյատակ ծանօթութեան վրայ»: Վստահ եմ թէ նման տպաւորութիւններ պիտի ստանային Հ. Տաշեանէն աստղագէտն ալ, աշխարհագիրն ալ, երկրախօսն ալ:

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿՆԵՐԸ

Ա. Մասնագետ

Հ. Տաշեանի տպագիր երկերու լիակատար ցուցակը տալէ յառաջ, կարելոր կը համարիմ հարեւանցիօրէն յիշել քանի մը անտիպ աշխատութիւններ, որոնք ուսանողական շրջանի կը պատկանին եւ ցոյց կու տան թէ որքան ձգտում կը զգար իր մէջ պատանին արտադրելու գրքեր եւ հեղինակելու:

1. Ալբան Բոտլէր, Պատմութիւն վարուց Ս. Թերեսեայ. քարգմ. գաղղիերէնէ (1883, գրաքար):
2. Գինտելի, Ընդհանուր պատմութիւն. Ա.—Գ. հատոր. քարգմ. գերմաներէնէ (1884):
3. Ծիագիտութիւն (1884°):
4. Ուսումն Ս. Գրոց (1884°):
5. Հ. Սէյս, Տոպեան սեպագրութիւն. քարգմ. անգլիերէնէ (1886°):
6. Հ. Հուրտէր, Համառօտութիւն տեսական աստուածաբանութեան. քարգմ. լատիներէնէ (1886. գրաքար):
7. Թաքլոյ Վամանդացոյ Արուքիւն. ողբերգութիւն ոտանաւոր չափով (1886):

Բ. Առանձին Հետազոտ Հրատարակութիւններ

1. Zur Abgar-Sage. Wien, 1890, 8°, էջ 55 (արտասպ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes քերթէն, հատոր Դ., էջ 17—34, 144—160, 177—198):
2. Das Hochland Ulmia oder Zeitun, Kapan, Fornus, Hadschin und Kosanen. Wien, 1890, 8°, էջ 37 (արտասպ. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, հար. ԼԳ, էջ 424—458):
3. Ագաքանգեղոս առ Գեորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաքանգեղայ գրոց: 1891, 8°, էջ ԺԱ. + 159:
4. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի վիեմնա: 1891, 4°, էջ Ը + 49:
5. Ուսումնասիրութիւն Ստոյն Կալիսթենեայ վարուց Աղեփանդի: 1892, 8°, էջ Գ + 272:
6. Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secundus des Schweigsamen in altarmenischer Uebersetzung. Wien, 1895, 4°, էջ 56 [Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften, Bd. 44, III]:
7. Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւն. հետազոտութիւն եւ բնագիրք: Մասն Ա. 1—6. Նեմեսիոս, Պրոկո, Խոսրովիկ, Եպիփան եւ Սեկունդոս: 1895, 8°, էջ ԺԲ + 296:
8. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Միսիստեան Մատենադարանին ի վիեմնա:

նա: 1895/96, 4°, էջ XVII + 277 + 4Գ + 1170 եւ 7 գունատիպ եւ լուսատիպ տախտակի:

9. «Վարդապետութիւն Առաքելոց» անվանեալ կանոնաց մատենը. Թուրք Յակոբայ առ Կողբատու եւ Կանոնի Թաղաճի: 1896, 8°, էջ Թ + 442:

10. Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց. քարգմանութիւնի պատարագաց Յունաց, Ասորաց եւ Լատինացոց, հանդերձ քննութեամբ, նախագիտելեօք եւ ծանօթութեամբ ի Հ. Յ. Վ. Գաբրիէան. հրատարակեալ հանդերձ յաւելածով ի Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1897, 8° մեծ, էջ ԽԱ + 747:

11. Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: 1898, 8°, էջ ԺԱ + 202:

12. Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ ըստ Ն. Մառի. տեղեկատուութիւն եւ քաղաածքներ: 1900, 8°, էջ ԺԱ + 193:

13. Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւն: Մասն Բ. 7—10. Երկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազգատու եւ իւր Յորդորակնի առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գեորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901, 8°, էջ ԺԲ + 384:

14. Ուսումն դասական հայերէն լեզուի (Հայկաբանութիւն). Ա. Գալուրութիւն, Անգիր ժամանակ, պրակ Ա.—Գ: 1920, 8° մեծ, էջ Ը + 724:

15. Արշակունի դրամներ: Մասն Ա. Ժողովածոյք ասպետին Աղեքսանդր Պետրովիչ, համառօտ պարբերակայ պատմութեամբ: Մասն Բ. Նախարշակունիք եւ հնագոյն Արշակունիք եւ իրենց ծանօթ դրամները. պատմական տեսութիւն: 1917, 8°, էջ Է + 320 (Բ. մասն քերի մնացած. նախնաբար լոյս տեսած «Հանդ. Ամս.», 1904—1905):

16. Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին. պատմական ազգագրական հարեանցի ակնարկ մը: 1921, 8°, էջ 84:

Նոյնը գաղղիերէն հրատարակութեամբ՝ La population arménienne de la région comprise entre la mer Noire et Karin (Erzeroum). Rapide coup d'oeil historique et ethnographique par le P. J. Vard. Dashian. Traduit de l'arménien par Frédéric Macler. Vienne, 1922, 8°, p. 82.

17. Բառախօսական դիտողութիւններ հայերէն գիտական լեզուի մասին: 1926, 8°, էջ 221:

18. Հաքեր եւ Ուրարտեանք. մատենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1933, 8° (ընդ մամլով):

19. Հայ ազգի եւ յատկապէս Կարնոյ տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ: 1933, 8° (ընդ մամլով. նախնաբար լոյս տեսած «Հանդ. Ամս.», 1920—1921):

20. Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւն. Մասն Գ. 11. Սեփստոսի վերիւր: 1933, 8° (ընդ մամլով. նախնաբար լոյս տեսած «Հանդ. Ամս.», 1900, էջ 236—239, 279—284. 1901, էջ 18—21. քերի մնացած):

Գ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տըվլիէ Ա. եւ Գ. Փիստն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: 1892, 8°, էջ 82:

2. Փր. Կ. Կանիբիր, Քննութիւն գրոց Դաւթի Անյաղթի: 1893, 8°, էջ Է + 92:

3. Ա. Կարրիէր, Նորագոյն աղբերք Մ. Խորենացոյ: Հտր. Ա., 1893, 8°, էջ Ժ + 51:

4. Ա. Կարրիէր, Նորագոյն աղբերք Մ. Խորենացոյ: Հտր. Բ., 1894, 8°, էջ ԺԱ + 43:

5. Ուսումնասիրութիւն հայերէն փոխառեալ բառից. 1. Հ. Հիւպըման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: 2. Կ. Բրոքէլման, Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: 3. Հ. Հիւպըման, Հայկական յատուկ անուանի: 1894, 8°, էջ Թ + 145:

6. Հայկական աշխատասիրութիւն հայագէտ Պ. Ֆէքթէրի, ամփոփում եւ քարգմանում ծանօթութեամբ: 1895, 8°, էջ Թ + 202:

7. Ա. Կարրիէր, Հեքանոս Հայաստանի ուր մեհեաններն Ազգաբանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ: 1899, 8°, էջ 43:

8. Հ. Պեդերսըն, Հին հայերէն ցուցական դերանունները: 1907, 8°, էջ Է + 90:

9. Պոնտական ուսումնասիրութիւն: Մասն Ա. Հետագոտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս Յ. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ. Ուղեւորութիւն հնախօսական հետագոտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս Փր. եւ Եւգ. Կիւմնի Եղբարց: 1919, 8°, էջ Է + 420:

10. Ֆ. Օսվալդ, Երկրախօսութիւն Հայաստանի: 1933, 8°, (ընդ մամլով):

Դ. ԻՆՏԵՆՏԻՆՆԵՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ՅՕՐՈՒՍՈՆՆԵՐ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ «ՀԱՆԳԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ»-Ի ՄԷՋ (Դոտրս անուած եւ գրախօսականներն եւ խմբագրութեան կտորները):

1. Փոփոխութիւն Բարձր Հայոց ծովակաց 1800էն ի վեր: 1888, էջ 193—197:

2. Սկզբնաւորութիւն Եղեւնոյ եկեղեցոյն եւ Աբգարու գրոյցը: 1889, էջ 47—51, 63—67:

3. Լէոնարդոյ տա վիճի ի Հայաստան: 1889, էջ 111—112, 132—137:

4. Չայնագիտութիւն Լեհաստան քարքառոյն (ըստ Յ. Հանուշի): 1890, էջ 41—43:

5. Փիլոնի եւ Պատոնի գործոց հայ. քարգմանութիւն (ըստ Կոնիքի): 1890, էջ 158—160:

6. Փր. Միլլէրի քանի մը նոր յօդուածները: 1891, էջ 178—183:

7. Թ. Յան, Թղթակցութիւն Պաղոսի եւ Կորնթացոց, եւ մեկնութիւն Եփրեմի: 1891, էջ 217—218, 232—234, 276—279:

8. Պատոնի հին հայ. քարգմանութիւն (ըստ Կոնիքի): 1892, էջ 33—37:

9. Ֆելիքս Նեփ: 1893, էջ 370—371:

10. Թրակացիք եւ Հայք: 1894, էջ 15—19:

11. Նոր գիտեր Եփրատայ վերին բազիլիկ երկրները: 1894, էջ 261—262:

12. Նախակիրիկեան-Հաքեան արձանագրութիւն: 1894, էջ 317—320:

13. Կովկաս (ըստ Մուրիէրի): 1895, էջ 7—9, 46—47, 103—108, 137—141:

14. Եւսեբայ Եկեղ. պատմութեան ասորի բնագիրը համեմատում հայերէնի հետ (ըստ Merz): 1898, էջ 175—180:

15. Հայ տատերու հազագաբանութիւն (ըստ Հ. Անանեանի): 1899, էջ 289—295:

16. Տեղեկագիր բնական ուղեւորութեան մի Հայս Վ. Բելլի եւ Կ. Ֆ. Լեմանի: 1899, էջ 281—284:

17. Երկրորդ տեղեկագիր ուղեւորութեան Բելլի եւ Լեման գիտնականաց: 1900, էջ 65—68:

տանի հողին եւ կլիմային: Հին եւ նոր լեզուներու ծանօթութիւնը կը բանար իր առ-
ջեւ ամէն դուռ: Ծշմարտութիւնը կը խօսէր իր գրչին տակ եւ ոչ պատրանքը. որով-
հետ զգոյշ էր խօսիլ յախուռն նախ կ'ուսումնասիրէր առաջադիր խնդիրը, ապա կը
յանձնէր մտածմունքները թղթին, կը յայտնէր իր վճիռը ի կողմս կամ հակառակ:

Կը սիրէր գիրքը. կը կարդար եւ կը հաւաքէր նիւթեր կարեւոր, նոյն իսկ անկա-
րեւոր թղթերէ եւ գրքերէ. թէպէտ սուր էր մտքով եւ ճոխացած անխար յիշողու-
թեամբ, բայց չէր վստահեր յանձնել յիշողութեան կարդացածները. գէթ համառօտ
ծանօթութեամբ պէտք է արձանագրուէին անոնք թղթեակի վրայ: Պրպտումներուն
մէջ չէր գիտեր յօրանջ. պէտք է տեսնէր ամէն աղբիւր — որչափ հնար է — ան-
ձամբ, քննէր, վերահասու ըլլար միտքին: Չէր հանդուրժեր թեթեւ, կիսակատար աշ-
խատանք. կ'ատէր զարդարուիլ ուրիշներու փետուրներով: Ունէր Տաշեան գրելու իր
ինքնուրոյն ոճը, պարզ, անսեթեւեթ, բայց ջղուտ. աւելի մտքի ճշգրիտ արտայայտու-
թեան ուշադիր, նուազ կարեւորութեան կու տար ոճի գեղեցկութեան: Թէպէտ ի
սկզբան քանաստեղծը փորձած էր լեզու առնել իր գրչին տակ, բայց խօսած էր քանա-
սէրը: Հ. Տաշեանի մէջ կար սակայն գեղեցկին ճաշակը, մանաւանդ սէր դէպի երաժ-
շտութիւն. անձամբ սրնգահար (Flöteist) էր:

Դժբախտաբար այս հոյակապ հանճարը տկար մարմնոյ մէջ ունէր իր նիստը:
Հ. Տաշեան անառողջ կազմուածքի տէր էր, դիւրագգած կլիմայէ: Ստամոքսային
անհանգստութիւններ անբաժին ընկերներն եղած էին իր կեանքին. եւ աչքը, որ
անհրաժեշտ գործիքն էր իր գրական գործունէութեան, նախ կարճատեսութեամբ,
ապա արեան խուժումով կրեց խանգարում, 1925ին կորսնցուց աջ աչքին լոյսը եւ
սպրեցաւ այնուհետեւ երկիւղի մէջ թէ նոյն վտանգի պիտի ենթարկուի ձախն ալ. եւ
վտանգը սպառնական էր:

Այս հիւանդագին վիճակը անհնարին ըրաւ իրեն անարգել եւ անընդհատ շա-
րունակել իր գրական գործունէութիւնը: Ծաբաթներ, ամիսներ անգամ, կը ստիպուէր
գրքի եւ գրչի մարդը ճնշել իր մէջ ձգտումը կարդալու եւ գրելու:

Թէ այս պարագաներն եւ թէ այլ զանազան հանգամանքներ թոյլ չտուին իրեն
ուարտելու կարգ մը աշխատութիւններ, որոնց հիմը ձգած էր եւ շէնքն ալ բարձրա-
ցուցած: Պէտք է սակայն խոստովանիլ եւ այն թէ Տաշեանի գրական աշխատանք-
ներու մէջ մեծ դեր խաղացած են տրամադրութեան քմայքը եւ շրջապատը: Չէր պակսեր
անշուշտ վաստակաւորին աշխատելու կամք. բայց կար սատան մը. օր նոր, խնդիր
նոր. ժամանակն կամ հանգամանքները ներկայացուցած են իրեն նոր պահանջներ
եւ նա նետուած է անոնց գիրկը: Դեռ յաւարտ չհանած առաջին ձեռնարկութիւնը,
փարած է երկրորդին եւ այսպէս յառաջ. իսկ վերադարձ դէպի անաւարտներ չէ խոր-
հած իր սիրտը: Բայց այս թերութիւնը շատ անգամ նկատուած է մեծ հանճար-
ներու քով:

ՎԵՐՋՈՒ ՆՐԵՎՈՅ

Փետրուար 2ի առաւօտեան զգացած էր Հ. Տաշեան սրտի կողմերը սովորակա-
նէն աւելի ճնշումներ. վերագրած էր զանոնք քամիներու, որոնց ենթակայ էր ժամա-
նակէ մ'ի վեր:

Ամբողջ օրը տեւեցին նոյն ճնշող զգածումները, սակաւ թեթեւութեամբ. օրը
անցուց ոտքի վրայ: Երեկոյեան խնդրեց ստորագրողէս ուսական թէյ, յուսալով թէ
ինչպէս ուրիշ անգամներ, նաեւ այս անգամ կը բերէ թեթեւութիւն: Թէյեցինք ի

միասին խցկանս մէջ. յաջորդեց զուարթ խօսակցութիւն գրական հարցերու մասին.
յիշատակեց ի մէջ այլոց թէ պատրաստած է յօդուած մը «Հանդէս Ամսօրեայ» ի հա-
մար Աքամենեանց օրով արամերէն լեզուի գործածութեան մասին: Խօսքը դարձաւ
«Հաթեր եւ Ուրարտացիք», աշխատութեան շուրջը. յայտնեց թէ ձեռքի տակ ունի
փոքրիկ հատուած մ'ալ, որով պիտի վերջանայ գրուածքին Ա. մասը, եւ թէ կը բաղ-
ձայ այս մասը առանձին հատորով հրատարակուած տեսնել. իսկ Բ. մասին համար
պատրաստ ունի արդէն քանի մը գլուխ...: Ժամը 22ին առանձնացաւ սենեակ,
զբաղելու իր Հաթերով: Հ. Տաշեան սովորաբար ժամը 24ին կ'երթար հանգստանալու:

Փետրուար 3, ժամը 7ին կը սպասուէր Հ. Տաշեան Եկեղեցին. որովհետեւ մտա-
դիր էր նոյն օրը հիւանդանոց երթալ աչքին սրկում (injection) ընդունելու, պիտի
պատարագէր սովորականէն կանուխ: Հ. Տաշեանի յապաղումը զարմանք կը պատ-
ճառէ: Մխիթարեան Հայրը, որ պիտի ընկերանար իրեն դէպի հիւանդանոց, կը բարձ-
րանայ վեր, իմանալու յապաղման պատճառը: Կը բախէ դուռը. բայց կը յամէ պա-
տասխանը. կու տայ իրեն համարձակութիւն մտնել սենեակը. եւ կը գտնէ վեր. Հայրը
խաղաղ քնոյ մէջ: Կը ձայնէ յանուանէ. չկայ շարժում, չկայ պատասխան...:
Հ. Տաշեան ննջած էր յաւիտենապէս ի Տէր:

Մահը պատահած ըլլալու է ժամը 4—5ի միջոցին:
Հանգիստ յաւիտենական արդիւնաշատ Վաստակաւորին:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Փետրուար 6ին, առաւօտեան ժամը 9ին, տեղի պիտի ունենար Մխիթարեանց
Եկեղեցոյ մէջ Հ. Յ. Տաշեանի յուղարկաւորութեան տխուր հանդէսը: Վիեննայի օրա-
թերթերը գուժած էին ժողովրդեան հայ մեծ գիտունին եւ Մխիթարեան քաղմաշխատ
վաստակաւորին մահը հանդերձ գնահատութեամբ անոր վաստակներուն:

Ազգայիններու եւ քաղաքացիներու մեծ քաղմութիւն մը հաւաքուած էր Եկեղեցին՝
մատուցանելու մեծ Հանգուցեակին իրենց վերջին յարգանքը: Յուղարկաւորութեան
սգալից հանդիսին հանդիսակատարն էր Միաբանութեանս Գեր. Աբբահայրը՝ Գեր.
Մեսրոպ Վ. Հապոգեան: Յետ յուղարկաւորական պաշտաման փոխադրուեցաւ Հան-
գուցեակին մարմինը Բաղաքիս կենդրոնական գերեզմանոց եւ գետեղուեցաւ Մխիթա-
րեան Միաբանութեան սեպհական շիրմին մէջ, աորնթեր Սպենեաններու, Յովնա-
նեաններու եւ Գալէմքեարեաններու, ի հանգիստ յաւիտենական:

ՀՈՒՍԿ ԲԵՆՔ

Լոեց Միտքը ստեղծագործելէ, Գրիչը արտադրելէ: Յանձնուեցաւ հողի Հայա-
գիտութեան մեծ Ներկայացուցչի, Բանասիրութեան կորովամիտ Վաստակաւորի մար-
մինը: Անշուք շիրմին վրայ կը բարձրանայ իբրեւ մահարձան Մատենադարանը ներ-
հուն մատենագրին գրաւոր վաստակներու եւ կը սաւառնէ անոր վրայ արծուածե
համբար մեծ եւ քանքարաշատ գիտնականի: Պիտի աւաղեն անցաւորք ճանապարհի
կորուստը քաղմարդիւն Հեղինակին եւ պիտի խոնարհին գլուխները ի յարգանս իսկա-
կան Բանասիրին, որուն մտքի ճառագայթները լուսաւորեցին մթապատ ծալքերը հայ
Մատենագրութեան, Պատմութեան եւ Հնագրութեան, հասունցուցին հայագիտական
անդաստանին վրայ հունձքեր հասկաթուռ:

Հ. Յ. Տաշեանի կը պարտի հայ քննադատական ոգին իւր վերագարթնումը, հայ

բանասերութիւնը՝ իւր եւրոպական կաղապարի վրայ նորածեւումը, հայագիտութիւնը՝ արեւմտեան գիտութեան ծանօթութիւնը եւ հայ նոր սերունդը հայագիտական ուսմանց անյատակ ծովին մէջ նաւելու գիտութիւնը:

Չխօսեցաւ Հ. Տաշեան հրապարակներու վրայ, քայց հնչեցին իր գրչի արտադրութիւնները՝ իբրեւ փող գրագէտներու սեղանի վրայ՝ արծարծելու սէր, յորդորելու ուշադրութիւն դէպի քաղաքակրթական մնացորդները նախնեաց, գրգիռ ընծայելու խորհող մտքին ընթանալու գծուած ուղիով յառաջ...: Եւ շարժումը, որուն միում՝ շնորհեց Տաշեան, պիտի կատարէ իւր խաղացքը անյաւ, եւ իւր նոր նոր ալիքներով պիտի ներգործէ ինչպէս անցեալ, նոյնպէս նոր եւ ապագայ սերունդներու վրայ:

Ազնիւ Մարդը, հայրենասէր Սիրտը, ստեղծող Միտքը եւ յերկրող Ռգին, որոնք ապրեցան յանձին Տաշեանի, պիտի պահպանեն իրենց կենդանութիւնը մարդկան յուշերու մէջ: Ոչ միայն Մխիթարեան Միաբանութեան համար եղաւ Տաշեան պարծանք, այլ եւ համօրէն Ազգին համար փառք եւ ունի իրեն տիեզերական գրականութիւնը երախտագէտ:

Հայ մտաւոր կեանքի հորիզոնին վրայ եղաւ Տաշեան ցանցառաղէպ երեւոյթ մը, մէկը այն լուսարձակ գիտաւորներէն, որոնք իրենց երկարամիայ ընթացքին կ'երեւան երկնակամարի վրայ կարճօրեայ ցուցմամբ միայն, քայց ունին իրենց լոյսն անշէջ: Անհետացաւ Տաշեանն ալ, քայց ունի ան հայ մատենագրութեան մէջ տեղ եւ անոր հեղինակութիւններուն ճառագայթարձակ լոյսը պիտի ձգէ յինքն մարդկան պշուցեալ աչքերը ընդերկար:

Դուն, սիրելի Հ. Յ. Տաշեան, որ սիրեցիր միայնութիւնը, եղար անձնատուր գրքերու, փարեցար գրչի եւ վաստակեցար իբրեւ անխոնջ մշակ սիրեցեալ Ազգիդ գրական անդատանին մէջ, հեռու ծափէ եւ գովքէ, ունիս Բեզ երախտագէտ բանասիրական աշխարհը. Բու կոյս ճակատիդ Բու վաստակներդ պիտի հիւսեն պսակներ մարգարտայեո:

Հ. Մ. Ա.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1, 2

ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ԽԷ. ՏԱՐԻ 1933

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՎԵՏ

ՅԻ ԻՒՐ ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊԸՏԵՐԱԶՄԻՆ

ՔՆՆԵԿԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն):

35. ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ

Կը դրէ Եղեշէ (Բ. 19), թէ արքայից արքայ «գմի ոմն ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հայոց, որում ամուսն էր Դեմշապուհ. որ եկեալ հասեալ հրամանաւ արքունի, գողջոյն բերեալ գլեծ քաղաքին, եւ խաղաղասէր կեդձաւորութեամբ աշխարհագիր առնէր¹ ամենայն երկրին Հայոց ի բողոքիւն հարկաց եւ ի բեքեւութիւն ծանրութեան պրուծիւն: Թէպէտ եւ ի վերին երեսս գայս² կեդձաւորէր, այլ ի ներքոյ խորհուրդ³ չարագոյն ցուցանէին:

Առաջին՝ զագատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն:

Երկրորդ՝ միայնակեաց⁴, որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ⁵:

Երրորդ՝ զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց:

Չորրորդ՝ բանաւրկութեամբ էարկ գնալսարարսն⁶ ընդ միմեանս. եւ յամենայն տան արար խոռվութիւն:

Եւ գայս ամենայն առնէր (զի) բեքեւ գովարանութիւնն քակեցէ եւ գուլտն եկեղեցւոյն ցրուեցէ եւ գովայնակեացս փախուցէ, եւ զշինականս վատնեցէ եւ <զի

¹ Տպ. Է. Չեռ. Վիեննայի Թ. 971. «առնել»:
² Տպ. պրեւ. ձեռն. Տպ. «Է. . . գայս» չունի. այսպէս Չեռ.
³ Չեռ. խորհուրդքն:
⁴ Տպ. միայնակեաց քրիստոնեայք:
⁵ Չ. ընդ նովին աշխարհագրով արկ:
⁶ Տպ. գնալսարարսն էարկ:

մարդիկ> առ յոյժ աղատութեանն՝ ակամայ դիմեցեն յօրէնս մոգուց⁷:

Եւ եւս չարագոյն հինգերորդն⁸. Բանգի որ հազարապետ աշխարհին էր՝ իբրեւ գեայր⁹ վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից. գրգռեալ¹⁰ յարոյց գամբաստանութիւն ի վերայ նորա. եւ հանեալ գնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն եւ միւս եւս մոգպետ՝ դատաւոր աշխարհին. զի գեկեղեցւոյն գիտուն¹¹ աղաւղեցեն:

Բայց սակայն՝ թէպէտ¹² եւ ամենայն գարծխ այս դժմեայ էին, չեւ էր ուրում ձեռն արկեալ յայտնի յեկեղեցին¹³. Վասն այնորիկ¹⁴ եւ ոչ ոք ընդդիմացաւ նա, թէպէտ եւ էր ծանրութիւն հարկացն: Վանգի՝ ուստի արժան¹⁵ էր առնուլ հարիւր դահեկանաչափ, կրկին¹⁶ առնուին: Սոյնպէս եւ եպիսկոպոսաց եւ երիցանց¹⁷ դնէին <հարկս>. ոչ միայն շինաց այլ եւ աւերակաց: Նա բնաւ եւ¹⁸ ո՞վ իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից եւ սակից, բաժից եւ հասից եւ հարկաց¹⁹ լերանց եւ դաշտաց եւ մայրեաց: Ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեան²⁰ առնուին, այլ հինաբար յափշտակելով²¹. մինչեւ ինքեանք իսկ²² մեծապէս զարմանային, թէ ուստի՞ այս ամենայն գանձ էլանէ, զիա՞րդ շէն կայցէ աշխարհն»:

⁷ Չ. մոգուցն:
⁸ Չ. Հինգերորդն եւ Է. . . :
⁹ Չ. հայր:
¹⁰ Տպ. գրգռեաց:
¹¹ Չ. գիտուն:
¹² Չ. չունի «թէպէտ»:
¹³ Չ. յեկեղեցին յայտնի:
¹⁴ Տպ. այսորիկ:
¹⁵ Տպ. արժան:
¹⁶ Չ. կրկին ին եւ առնուին:
¹⁷ Չ. եպիսկոպոսացն եւ երիցանցն:
¹⁸ Տպ. չունի «Է»:
¹⁹ Չ. բաժից եւ յարկաց:
²⁰ Չ. արժանաւորութեան:
²¹ Չ. յափշտակէին:
²² Չ. չունի «իսկ»: